

A Németh László-i regény és az Égető Eszter

Németh László életműve — tudatos megszerkesztettségével, rendszer voltával — a magyar irodalomból leginkább Adyéra emlékeztet. Babits Dante-párhuzama reá is épp oly joggal alkalmazható: tanulmány, regény és dráma szétbontathatatlannal kapcsolódik egymásba, szinte ciklusokba rendeződik.

Amilyen zárt egy-egy regénye, épp oly nyitott az író regényműfaja. Nyitott a tanulmány felé. A régtől fogva, tán Gaál Gábor kritikái óta szüntelen vallott elmélet, mely szerint a szépíró Németh László tulajdonképpen a tanulmányíró Németh László önbírálata, föltétlenül módosításra szorul. Esszé és regény összefüggései inkább Czine Mihály föltételezését bizonyítják: „A szépíró Németh László a gondolkodó eszméit írja tovább. Az alapeszme szépirodalmi műveiben is az, ami tanulmányában.”

Az *Égető Eszter* a harmincas évek tanulmányaira, *A minőség forradalma* és a *Kisebbségben* problémafölvetéseire utal vissza, mintegy folytatva az ott elkezdett gondolati elemzést. A csomorkányizmus következménye és tünete az embert foglalkozásától elidegenítő munkamegosztásnak. Romantikus betegség; „a becsvágy kezd különválni a munkától s mint egy belekbe maró állat, szembetűnően külön életet kezd el élni”. A gyógyszer új csak, a kór régtől ismert: „a jószándék lesz mániává, a műveltség különöséget táplál”. Az író Csomorkányon is meglesi azt az „embergeológiát”, „tengermélyi, értékes réteget”, fantomszerűen eltorzult emberfaját, amit a magyar irodalomban — a *Negyven év* nagy pályaismertető esszéjének fogalmazása szerint „sok tekintetben hibásan” — mélymagyarságnak definiál. Szeghát és Csomorkány: „a boldoguló magyarok hazájával szemben a kárhazóké”. De már szembetűnő korrekcióval: nem a fátum tragikus színeként, hanem — a tipológiát szociológiával magyarázva — „alkat és környezet gonosz circulus vitiosusából”. (Vásárhelyen az asszimiláció fogalma is előjelet vált: a német veszély múltán már nem hígító, hanem értékbeépítő lehetőség.)

A regény nemcsak az előidejű, az egyidejű tanulmányírástól is elválaszthatatlan. Az *Égető Eszter* ugyan a hatvanas évek esszéköteteivel rímel, ám ezek — a *Sajkódi esték*, a *kísérletező ember*, a *Megmentett gondolatok* — a tanítványok jegyzeteivel bizonyíthatóan a vásárhelyi tanórák vázlataiban gyökereznek. A regény témájába a „bartóki” modell, a „tolsztoji” példa gondolatát költözik. A spengleri kultúrkörök ellenében az egységes szocialista világcivilizáció panorámája bontakozik ki, s a hős eme új világ ideáembere: „a Pannónia s Dácia közé ékelt szarmata síkság vívódása s kiegyezése a legéteiribb nyugati szellemmel; Ázsia és Európa párbaja, egyezkedése, lélek és módszer beszéde”; ha van kudarca, az nem az eszme veresége, hanem a valóság éretlenségének bűne.

Nyitott a Németh László-i regényműfaj a dráma felé is. A dráma terminológiáját maga az író vonatkoztatja a regényre: „En regényben is mindig drámát vagy legendát írtam. Legenda, sajnos csak az első, az *Emberi Színjáték* lett s tán ez, amin most dolgozom. A többi mind burkolt tragédia.” A talán azt jelentheti, hogy *Égető Eszter* csak befelé legendahős, környezete már nem tekinti példának alakját: életét drámákká szaggatja. A regény átmenet legenda és dráma közt. Legenda, mert „egy alak lassú kapaszkodója az életgyőzelemig”; dráma, mert hőse kelepécebe jut: édenalapító álmait szétdúlja az emberi örültség.

Németh László mint szépíró — egyszersmind tanulmányíró is. (Sőt a tétel megfordítva is helytálló: a tanulmányíróban is benne él a szépíró teljességszomja, ábrázoló és stílári igénye.) Igazat kell adnunk Veress Dánielnek: „Minden műve változó

műfajok álrühájába bújt esszé.” A tanulmány az eszme nyílt és közvetlen megjele-
nése; a regény ugyanazon eszme (szentben, hősből vagy szörnyetegből való) megtes-
tesülése; a dráma az eszme elakadásának terepe.

Németh László számára a műfaj nem annyira elhatárolódás, öntörvényűség,
mint — arány- és hangsúlyeltolódás. Így a regényíró szintetizáló hajlama az érte-
lmező megközelítés módszerét is meghatározza: a kritikusként szempontjait az iro-
dalomtörténészével kell kibővítenie. Az egy műre irányuló strukturális elemzéssel
egyidejűen nagyobb egységek vizsgálatát is el kell végeznie. Az *Égető Eszter* a
körülötte született többi dráma és tanulmány épp úgy magyarázza, mint az egész
írói gondolatrendszer statikája és dinamikája. A műben mindig a korszak és életmű
nagy törvényei is tükröződnek.

Az *Égető Eszter* Németh László első felszabadulás utáni alkotó korszakának
terméke. Az 1945-től 1953-ig terjedő pályaszakasz valamennyi írói munkája két —
egymással szervesen összefüggő — probléma megoldását keresi: mi legyen a viszo-
nya múltjához, miképp illeszkedjék be a mozduló történelemmel változó világba.
Az első évek választás a gondolkodói ambivalencia és a belső zaklatottság végle-
tessége jellemzi. Drámahősei ekkor többnyire — a Németh László-i tipológia szerint
— a szörnyeteg megtestesülései (Sámson, Tótfalusi). Múltjuk igazságába görcsösen
kapaszkodnak, de külső kapcsolataik jóvátehetetlenül megromlanak. Még Széchenyi-
ben is ott tombol a dilemma: egy nép hőse-e, avagy csak a goldmarki irónia érvé-
nyes szerepjátszására. Egyszerre keletkezik *A tanúgy rendezése* a *Mathiász panzió*-
val: a művelődés optimista reformterve a pedagógia csődjét ábrázoló drámával.
Az egyensúly 1947—48 táján áll helyre. Husz alakjában már kiegészül az értelem
a belátással. Tanaihoz ragaszkodik, ám szörnyeteggé mégse válik: az igazságába
fogódzó hit nem kerül benne ellentmondásba az emberszeretettel, a valóságérzékkel.
Belső kétségek nem gyötrik többé, mert híveivel — a jövővel — összhangban éli
sorsát. Az *Égető Eszter* az írói ambivalencia legteljesebb föloldódása, „a benne lévő
elemek végleges elrendeződése”. Az „örültséggel” szemben, amely „egy vágy, hajlam,
gondolat csapásain rázódni” — a „belátást” emeli eszménnyé. Az individuálissal
szemben a kollektív élet elvét: „Belátásunkon át az egész világgal összhangban
lenni.” De közben önmagát se kell megtagadnia, földadnia. A gondolatrendszer —
ha egyes, két világháború közötti konkretizációit, mint például a Kert-Magyarország,
harmadik út, hatályon kívül helyezte is a történelem — alapelveiben időtállóan s
új problémák elemzésére is alkalmasnak bizonyul. *Égető Eszter* a minőségelv gyer-
meke. Méhes nem annyira korrigálódik általa, inkább tovább él benne. „Természete
gyöngébb öccseként.”

Az *Égető Eszter* kísérleti regény. Nem zolai vagy prousti értelemben persze,
hanem úgy, hogy az író az eszme és a valóság reakciójából olvassa le az eredményt.
A kísérletező embereszmeny első megfogalmazása a méltatlanul feledett *Összefoglaló
a nyolcadikban*. Ez az esszé a Németh László-i realizmuselmélet filozófiai megalap-
ozása. Szembefordulás az idealizmussal: „Minden idealizmus egy kell-et állít a
van-nal szembe. Legbelsőbb lényege szerint agyműködések istenítése. A szellem
tehetetlenségét dicsőíti. Elhítheti magával, hogy a benne létrejövő rend az igazi világ,
s az ő működése a teremtés. De ebből az álomból föl kell ébrednie, s éreznie kell,
hogy itt a valóság a gazda.” Az idealizmus azonban nemcsak filozófia, káros gondol-
kodói módszer is: „A vélemények inflációjában élünk. Rengeteg vélemény és kevés
próba. A vélemények nem induktíve, a dolgok felől készülnek, hanem előbb van
álláspont, a szemlélet, a világnézet, s ebből vezetjük le gépiesen a véleményeket.”
Megoldás csak a „cselekvő ész” lehet, a valóság vállalása; mert „az ész mindig
érintő irányban vágódik ki, s a valóságérzék szorítja rá, hogy a dolgok görbülését
kövesse”. Mint a szabadesést Galilei a lejtőre, „kínpadra kell vonni a valóságot”.
A realizmus — amely a *Móricz Zsigmond*-esszéiben, a *Regényírás közben* nagyszerű
meditációiban fogalmazódik meg — az író szemében „szakadatlan éberség az ész
önbecsapásaival, a nyelv és divatok torzításával, a szellemi renyhesség magasztos és
kevésbé magasztos formáival szemben, az ész és az ösztön ruganyossága és alázata”.

Szakítás a „véleményirodalommal”, a „világ bábájának” szerepét játszó művész—jós—szent—politikus XIX. századi írói magatartásformájával.

A kísérletező életforma nem zárja ki az írói műből az utópiát, jellegét azonban módosítja. Szülője többé nem a kétségbeesés, a menekülés, hanem a valóságot az eszménnyel provokáló jobbító szándék. Formája sem a sziget, az álom, hanem az élet pozitív továbbgondolása. A kísérletező életforma másik konzekvenciája a Tolsztoj példáján biológiai realizmusnak nevezett ábrázoló módszer kialakítása. Nem beszűkülés ez — mint az egykorú dogmatikus kritika megállapította —, hanem teljesebb emberlátás. A regényhős nemcsak egy eszme képviselője, hanem az intellektus alkattá, biologikumká, ösztönné gazdagodása. A kísérletező életforma továbbá műfaji átalakulást is ösztönöz. Az *Égető Eszter* kevésbé mítoszregény már, mint az *Izsony* volt. Déméter, a Föld—Anyá—Isten görögös világarcát a realiztikus portré szinte teljesen elfödi. Eszter sorsa, vállalkozása legalább annyira utal a paradicsom-álmodó bibliai Éváéra. (E reminiscenciát valószínűsíti, hogy Németh László, az *Égető Eszter* megírása után közvetlenül, 1949 nyarán Sárospatakon egy Jézus-regény tervén dolgozik.) Nemcsak kertét épít: tanul is, hogy Méhes küldetését folytathassa.

A regény kísérleti — eszmét és valóságot szembesítő — jellegére a kritika is fölfigyelt. Észrevette, hogy az ideamber szenttéválása reális, köznapok között játszódik. Viszont stílustörésnek minősítette e legendát és társadalmi regényt keverő kettősséget, s vagy a csomorkányiak életességét emelte ki a főhős vérszegény, naiv alakjával szemben, vagy *Égető Eszter* mai hús-vér asszonyiságát hangsúlyozta. Ez az ellentétezés azonban a mű alapkoncepciójának félreértésén alapul, és a regényt életét belső feszültségről mond le, amely idea és valóság szüntelen ütköztetéséből adódik. Németh László írói gondolkodásmódjának legfontosabb törvénye e feszültség, mely két végpont: utópiahajlam és realitásérzék közt kering. Érdekes és újszerű, hogy itt az eszmény friss valóságanyagra vetítődik. Az *Égető Eszter* történevilága ezért nem oly sokévtizedes felhalmozódás, mint az *Izsony*é vagy az *Irgalomé*, nem vezethető vissza a húszas években keletkezett mezőföldi novellákra, mert a kísérleti hipotézis más. Az írónak nemcsak önmagával — az új világgal is összhangba kell kerülnie.

Az ímént vázolt kettősségből bontakozik ki a regény pedagógiai jellege. Maga az író definiálta pedagógiai regényként az *Égető Esztert*, mivel — mint Tolsztoj Anna Kareninája — életrecepteket fogalmaz, s olvasóját a választás lehetőségével kínálja meg. De a regény genézise is elválaszthatatlan a pedagógiától. A férfi és a nő regényben alkalmazott tipológiája — a hetedikesek tanórai jegyzetéből kiolvashatóan — a lélektan tanítása közben születik meg, és a kompozíció sem független az írónak — a lélek szakaszos, ugrások sorozatából álló — iskolai fejlődéslélektani tapasztalataitól. Az egyes fejezetek fölépítése a szonátaéra emlékeztet: a mozarti dallam szimbolikus érvénye és vándorló motívuma határozza meg. De a fejezetek közti szaggatottság már a fejlődés ritmusának megértéséből adódik.

Az *Égető Eszter* keletkezése más szempontból is rendhagyó. Míg az *Izsony* eredete egy jelenet, amely elbeszélésből lavinaszerűen fejlődik regénnyé, az *Égető Eszter*nek előbb az eszmei-pszichológiai váza alakul ki. Az írói terv már *A tanügy rendezésében* fölvilan: „Nemes foglalkozás, a szellemet tápláló társalgás és csiszolt szokások nélkül a magas műveltség végül is morc remete, bogaras agglegény lesz: nem adván meg magát a többiek ízlésének, száműznie kell magát a különiségbe.” Erre rakódik rá aztán az életanyag. Előbb a belső modell van kész, ez épül be aztán a külső modellbe. Az éden lírai jelentése az az idill, amely a „drága jó nyolcadikban”, „az órák üvegharangja alatt” az író körül kialakul. Eszter is, Méhes is az író alteregője: Eszter a lélek, a megértés, Méhes az intellektus, az elemzés megtestesülése. „Önmagam mély, az élet törvényeihez húzó fele — szemben a másikkal, mely az ő örült férfijaival tartja a rokonságot” — szól a vallomás. De a mellékalakok is az írói lírában fogantak, ha nem is oly totálisan, mint a főszereplők. Hallgató Sanyiról mondja Méhes: „A magja volt lusta. Bennem is van ebből valami. A kultúra felől: a társadalom álmosága; az ember felől: a tehetségé.” Bozsórol állapítja

meg: „Bozsóban ráismerek az ifjúkori neuraszténiámra.” A legbelső kör — amelynek genezise a legkorábbi — az eszméé.

Az *Égető Eszter* az *Iszony* eszméit folytatja. Gondolatilag egybetartoznak: az egyéniség korlátozása, feladása nem lehet szükségszerű föltétele a szolgálat erkölcsének, a közösség (család, nagy család) építésének. Az *Iszony* az egyéniség szuverenitására, védelmére helyezi a hangsúlyt (fontos történelmi pillanatban, a marxista személyiségelmélet részletesebb kidolgozását megelőzően), az *Égető Eszter* viszont a kiválóság magányát oldja föl (a közösség egyre táguló köreiből) az emberi kapcsolatok szálait megszövvő aktivitással. Az eszme mégis az *Égető Eszter*ben bonyolultabb. Növényi természet kerül ragadozók közé, s az író egyformán érdekli a torzulás természetrajza (alkat és környezet dialektikája), valamint a hős ideáemberré fejlődése. (A regény eredeti címe: A lélek lépcsőin — e szempontból jellemzőbb volt.) Eszter és a csomorkányiak közt az örültség és a belátás párbaja folyik: e fogalmak mögött a világgal való összhang keresésének drámája zajlik. Ugyanakkor a mű a hagyományos magyar tipológia újjáértékelése is. Mindemellett az író belső számvetése: a Sziget-eszme kudarcának és a Nagy család gondolatának első megfogalmazása, továbbá az emberi nagyságnak a művészi nagyság fölé emelése, a Kelet és Nyugat szellemi és erkölcsi értékeit ötvöző világcivilizáció hősmoделljének kikísérletezése is. Németh László a regény oroszos mondandójára figyelmeztet: „Csomorkány örültjei voltaképpen abban a betegségben szenvedtek, amiben Turgenyev, Dosztojevszkij, Csehov hősei: a nyugati gondolkodás nem folyt össze bennük a szarmata lélekkel.” Nem a vidékiesség a problémája tehát; Csomorkány több mint kisváros: Magyarország, Európa jelképe.

A csomorkányizmus nem provincializmus, nem szűkíthető le a vidéki magyar betegségre. Sokrétű fogalom: individualizmus, belátáshiány, az alkalmazkodás képtelensége, de rögszme is, eltévedés a szabadságban, valóságérzéssel nem fegyelmezett racionalizmus; nem hiánya, inkább többlete a kultúrának. Többféle megjelelése van: Tunyogi alakjában a közöny, Gulácsyban a különység, *Égető*ben a közéleti egzaltáltság formáját ölti magára. Továbbá folyamat is: Szilágyi még az elején, Bozsó már a végén. Nem fátum — a csomorkányi Méhest megihleti, áthangolja a „mozarti dallam” —, nem is gyógyíthatatlan kór, de a társadalom megújulása kell hozzá.

Eszter kiválósága sem rendkívüli adottság csupán. Alakjának megvannak múlt- és jelenbéli párhuzamai: apósa emléke, a Kotormán—Gyevi—*Égető* kör melege, Méhes hozzá asszimilálódása. Sorsa egyszerre emelkedés és dráma. A kudarc érleli benne a mai szent erkölcsét, de győzelmeiért önmagával is vívnia kell. Décsi Feri, Szirmai, Szilágyi a „kísértesei” — de elfojtja magában a szerelem „örült” vonzását. Az alkalmazkodás, az idillvágy, az akarat lépcsőin halad fölfelé, hogy aztán „a nagy szélvihar összekeverje benne a családot és az emberiséget”. Legvégül az intellektus magaslatára emelkedik; édenére rákopírozódik Méhes Aranykor-eszméje, Gandhi, „a mai szent” életfilozófiája. Fejlődése ellentétes „örültjeivel”: kivétel az egymást követő generációk egyre mélyebbre hanyatló degenerálódása alól. Méhes ellenképéből gazdagabb, értelmet, belátást egyeztető ikertestvérévé válik.

E bonyolultság értelmezése elől zárkózik egyoldalúságba a kritikus, midőn — *Égető Eszter* szándékában „kispolgári illúziós paradicsomvágyat” gyanítva — megfogalmazza: „a maradibb elv hordozója mindig az emberibb teljesség igényével lép fel” a regényben. A főhős hamarabb fölismerte, mint a recenzens, hogy a család a történelem ellenében nem épülhet menedékké: „Egy családban nem lehet az életet újra szólni. Az egész társadalmat kell egy családként újjáalapítani.” Ez a szándék már nem „romantikus alakba öltötetett naiv antikapitalizmus”, hanem a szocializmus kohéziójának igénye. *Égető Eszter* nem egy az „örültek” közt. A regény világa tágabb, semmint egy Török Gyula—Kafka Margit-típusú, tragédiát és lírát ötvöző hangulatra le lehetne egyszerűsíteni. *Égető Eszter* alakja program, szenvedélye nem „örültség”, hanem erkölcs, társadalom megújításának írói terve.

Az eszme bonyolultsága az ábrázolás belső rugalmasságát ösztönzi. Az első rész főképp lélek- és társadalomrajz; a második vezető szólama a líra, a harmadik rész

pedig az esszéregény sajátosságai felé közelít. Az *Égető Eszter* — Halász Gábor terminológiája szerint — inkább portré-, mint történésregény, viszont mintha az *Izony* és az *Utolsó kísérlet* variációit egyesítené: egyszerre állapot- és folyamatregény. A narráció módszere — egyes szám első vagy harmadik személyű elbeszélői magatartás — a Németh László-i regényben csak felszíni jelenség. Az *Égető Eszter* mégis abban tér el a tudatregény általános típusától, hogy mélyebben szövédi lélekkeremtése a társadalmi folyamatokba: több „segédkoordinátát” alkalmaz, már csak az írói személyiség ambivalens megkettőződése, majd kiegyenlítődése okán is. A terjedelmi aránytalanság nem hiba; az utolsó fejezetek terjengőssége nem az alkotóerő fáradásából, emlékezet és képzelet kulcsregénybe forduló aránymegbomlásából, publicisztikai föllazulásból érthető, hanem a mű belső logikájából: e ponton válik a regény oly alkotássá, mely az író teljes világmépét is megfogalmazza — a Méhes és Eszter közt létrejövő egyensúlyt, Méhes Eszter által megvalósuló korrekcióját.

Az *Égető Eszter* Németh László felszabadulás után írott főműve. „Minden munkám közt, tanulmányaimat is beleértve, ez az, amelyben a legvilágosabban és leg hívebben fejeztem ki világnézetemet” — vallja. Méhes metaforája a „mindig érintő irányban kivágódó” észnek, amelyet Eszter alakjában a valóságérzék kényszerít rá, hogy „kövesse a dolgok görbülését”. Az íróban lappangó két lehetőség — a hős és a szörnyeteg között választ; e választással történik meg az író és a társadalom kiegyezése, a múlthoz való viszony és a környezettel teremtendő összhang dilemmájának megoldása. Egyes bírálói — így Bori Imre, Nagy Péter — nem véletlenül értékelik az életmű csúcsként. Az *Égető Eszter* — ha nem is a legtokéletesebb, de legfontosabb regénye Németh Lászlónak. Pályájának nagy „tolsztoji” fordulatót jelzi.

FÜLÖP LÁSZLÓ

A regényíró személyessége

„Nincs még pontos tudásunk a regényíró Németh László jelentőségéről” — állapította meg jó egy évtizede Béládi Miklós, egyike azoknak, akik a legtöbbet tették a pontos tudás kialakításáért. Irodalomtörténetírásunknak még sok feladatot kell elvégeznie, hogy teljes és érvényes képünk legyen Németh László regényírói művészetéről. A munkának elhagyhatatlan részei lehetnek az egyenkénti műelemzések, az olyasféle írások például, mint Sötér István úttörő érdemű esszéje az *Izonyról*, Béládi Miklós kiváló *Emberi színjáték*-értelmezése, Bata Imrének az *Utolsó kísérlet*ről szóló tanulmánya vagy Kovács Kálmán *Gyász*-interpretációja. Ezek a kísérletek máris jelentékeny segítséget nyújthatnak abban, hogy közel férközhessünk a regényíró műhelyéhez. Részint az eddigi vizsgálatok folytatására van szükség, a hiányzó műelemzéseknek kell elkészülniök. De talán ennél is sürgetőbb teendő volna az összefoglaló kép mielőbbi megrajzolása. Az életmű lezárultával eljött már az ideje az olyan típusú munkálatoknak is, amelyek megpróbálnának fényt deríteni a regényvilág leglényegesebb sajátosságaira, a művek közötti kapcsolatokat teremtő s ekként egyénítő jegyek együttesére. A végeznivaló sokféle, hiszen gondolni kell az alkalmas elemzési szempontok és eljárások kimunkálására, s ez természetesen megköveteli az analízist kívánó tárgykörök világos kijelölését is. Bizonyos, hogy nem lehet kikerülni olyan témákat, mint például a tükröztetett valóságélmények dimenziói, az eszme-